

ZOONIM FREYMI ASOSIDAGI METAFORALAR TAHLILI

Yusupova Aziza Muhiddin qizi

Fan va texnologiyalar universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: azizaxonyusupova1996@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola, zoonim freymi asosidagi metaforalarning o'ziga xos xususiyatlari, tasnifi, fikrlarning idrok etilishdagi vazifalari, she'riy matnlar tarkibida kelishidagi o'ziga xosliklari va ularning ahamiyati borasidagi mulohazalar berilgan. She'riy asarlarni freym tahlil qilish jarayonida ijodkor tilidan foydalanish orqali shoir mahoratini namoyon etadigan leksik birliklardan biri bo'lgan metaforalarning emotsional-ekspressiv ifoda semalari qavariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular she'riy matnlar badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza talab qilinadi. Maqolada hozirgi o'zbek she'riyatida metaforalarning namoyon bo'lishi, ijodkorlarning o'ziga xos bo'lgan ma'no ko'chish uslublari haqidagi xulosalar shoirning bir qancha she'rlari tahlili asosida yoritib berilgan. She'riy misralarda kelgan metaforalarni freym, kognitiv va semantik tahlil qilishga oid ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, she'riy matn, zoonim, freym tahlil, tahlil nazariyasi, metafora, idrok qilish.

Abstract. This article provides comments on the specific features of metaphors based on the zoonym frame, their classification, the functions of thoughts in perception, their peculiarities in the composition of poetic texts, and their significance. In the process of frame analysis of poetic works, it is necessary to identify lexical units in which the semes of emotional-expressive expression of metaphors, which are one of the lexical units that demonstrate the poet's skill through the use of the creator's language, are realized convexly, and to what extent they serve the artistic and aesthetic purpose of poetic texts. The article illuminates the manifestation of metaphors in modern Uzbek poetry, conclusions about the unique methods of meaning transfer by creators based on the analysis of several of the poet's poems. Information on frame, cognitive, and semantic analysis of metaphors in poetic verses is highlighted.

Key words: cognitive linguistics, poetic text, zoonym, frame analysis, theory of analysis, metaphor, perception.

Jahon tilshunosligida metaforalar turli aspektlarda batafsil o'rganilgani ma'lum bo'ldi. Tilshunoslikda metaforalar badiiy matnlardan tashqari ilmiy, she'riy, rasmiy va publitsistik matnlar misolida ham o'rganilib, metaforaning tilshunoslik obyekti sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari, vazifasi va tasniflari o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida she'riy matnlarda metafora hodisasi tekshirib ko'rilishi lozim. She'riy matndagi "metafora" hodisasini o'rganish uchun asos bo'luvchi tushunchalar sifatida kognitiv mexanizmlarning o'zi: konseptual metafora, konseptual integratsiya, freymli struktura va lisoniy og'ishning kognitiv tamoyillari, xususiyatlari tahlil qilingan.

Zoonimlar uzoq vaqtdan beri odamlar va ular bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalar uchun majoziy nom bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Bu jarayon o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir, chunki til tabiatan antroposentrikdir, shuning uchun ham aynan odamlar hayvonot olamiga "kirib", ularning umumiy xususiyatlarni kashf etadilar, xilma-xilligi bilan tashqi yoki ichki o'xshashliklarni o'rnatadilar, so'ngra o'zlariga va o'zlari

yaratgan obyektlarga hayvonlar nomini beradilar. Shuningdek, tasvirlarning katta guruhi inson sferasiga ko'chiriladi, ular ko'pincha hazil, istehzo yoki kamsituvchi ma'nolarga ega bo'ladi. Shunday qilib, odamni turli xil hayvonlar bilan solishtirish mumkin: it, mushuk, cho'chqa, kalamush, ilon, tulki va boshqalar. Ular dunyoning barcha tillarida mavjud. Qolaversa, Kövecsesning fikricha, inson xatti-harakatlarining aksariyati hayvonlarning xatti-harakati nuqtai nazaridan metaforik tarzda tushuniladi, ya'ni biz o'zimizni hayvonlar sifatida tasvirlaymiz. [Kövecses, 2002:124]

Zoonim tiplarning ikkita asosiy turida – metafora va o'xshatishda, shuningdek, juda ko'p sonli iboralarda majoziy ma'noni o'z ichiga oladi. Shuningdek, xalq maqollari va idiomalarda ham hayvon obrazlari orqali insonning axloqi, xulqi, fazilati yoki illati baholanadi. Xususan, Jo'rayeva B., Jumayeva M. maqolasida “tuya” zoonimi ishtirok etgan maqollarni kognitiv tilshunoslikning o'rganish obyekti hisoblangan freym hamda slotlar nuqtai nazaridan tahlilga tortib, dastlabki freym–tuyaning biologik holati bilan bog'liq jihatlar lingvistik aspektida ochib berilgan. [Jo'rayeva, 2023:121] Masalan, *Yigit ish bichuvda bilinar Tuya – suv kechuvda.*

Bu maqolda zoonim freym asosidagi metafora mavjud, chunki “tuya” obrazi o'zining biologik freymi (sabr, chidam, yuk ko'tarish, sinovdan o'tish) orqali insonning axloqiy va mehnatsevarlik sifatlariga ko'chmoqda.

Tilshunoslikda zoomorfik metafora va zoonim freym asosidagi metafora tushunchalari mavjud. Mazkur hodisalar o'zaro yaqin bo'lishiga qaramay, ular turli nazariy asos va semantik-kognitiv jihatdan farqli holda tahlil qilinadi. Shu bois, ularning farqlanishi kognitiv lingvistik, freym semantika va konseptual metafora nazariyasi doirasida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Metafora turlari o'zining ta'sirchanligi, obrazlilik, badiiy ko'chimni ifodalashi bilan alohida ajralib turadi. She'riyatda shoirlar ko'chimlarning o'ziga xos ko'rinishi sifatida zoomorfemik metaforalardan foydalanadi.

Zoomorfik metafora (yun. *zoon* – “hayvon”, *morphe* – “shakl”) – bu inson, predmet yoki holatni hayvon obrazlari bilan qiyoslash asosida ma'no yaratadigan metafora turi bo'lib, bu turga bo'ri, tulki, ayiq, ilon, it, shox, dum, qanot kabi leksemalarning metaforik ma'no hosil qilishi kiradi. Metafora orqali ma'no ko'chirish jarayonini konnotativ ma'no yorqinroq aks ettiradi. Eshakning aqlsizligi, qo'yning yuvvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkining ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchlilik, lochinning ko'zi o'tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko'chiriladi, natijada konnotativ ma'no yuzaga keladi hamda badiiy matnning ta'sirchanligi oshadi.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, hayvon nomlari badiiy adabiyotda qo'llanilganda, ularning obrazli tabiati ularni zoomorfizmga aylantiradi. Bundan tashqari, ularning badiiy adabiyotda metaforik nominatsiyalarda qo'llanilishi mualliflarning qahramonlar, ularning fazilatlarini va yuz xususiyatlarini hayvonlar bilan taqqoslash orqali o'quvchilarning assotsiativ tuyg'ularini kuchaytirish istagi bilan izohlanadi. Odamlar qadimdan hayvonlar bilan o'zlarini tenglashtirishgan, bu esa tilda zoonimik metaforalarning ko'pligiga sababdir.

Har bir zoonim freym asosidagi metafora aslida zoomorfik metaforaning kognitiv chuqurlashtirilgan shakli bo'lib, u semantik ko'chimdan tashqari holda madaniy va emotsional bilimlar tarmog'ini ham aks ettiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, nutqiy vaziyatga qarab, hayvoniy fazilatlarining odamga o'tishi hissiyot va baholash nuqtai nazaridan ham farq qilishi mumkin. Masalan, “chumoli” leksik birligi shaxsga nisbatan

ham ijobiy, ham salbiy ma'noga ega. Birinchi holda, bu butunlay ishga sodiq odam, chunki chumolilar eng mehnatkashlar qatoriga kiradi. Ikkinchi tomondan, bu leksik birlik doimiy ravishda mayda ishlar bilan shug'ullanadigan odamni bildiradi, chunki chumolilar mayda hasharotlardir.

Zoonim freymi asosidagi metaforalarni tahlil etish jarayonida quyida o'zbek she'riy matnlari material sifatida olinadi va shoirlar ijodidagi hayvon obrazlari orqali insonning ruhiy holati, fe'l-atvori va ijtimoiy munosabatlari qanday konseptual ko'chimlar asosida ifodalanishi aniqlanadi. Masalan,

Mavlono Lutfiylar ulfatdir menga, She'r lutfi eng totli suhbatdir menga

Ulug'lar ismi ham quvvatdir menga, Tug'yonim - o'ynoqi toychoqlaringda

1. Metafora turi. Ushbu to'rtlikdagi asosiy metafora – “Tug'yonim – o'ynoqi toychoqlaringda” [Iqbol Mirzo, 2007:327] ifodasida mujassam. Bu – zoonim freymi asosidagi metafora, chunki unda hayvon nomi (toychoq) orqali insonning ichki holati (tug'yon, ya'ni ruhiy ehtiros, ijodiy jo'shqinlik) ifodalanmoqda. “Toychoq” zoonimi hayvon obrazi sifatida ishlatilgan bo'lsa-da, u shoir tafakkurida inson ruhiyatining harakatchanligi va ilhomning o'ynoqiligini anglatadi.

2. Ikki konseptual domen. Manba domeni – Hayvon, ya'ni toychoq – yosh, o'ynoqi, harakatchan, erkin yuguruvchi jonivor. Bu soha inson uchun bevosita sezgi tajribasiga asoslangan.

Maqsad domeni – Shoirning ruhiy holati (tug'yon, ilhom, ichki kechinma) – bu abstrakt, to'g'ridan-to'g'ri sezgi orqali idrok etilmaydigan tushuncha.

Semantik ko'chish: “Toychoq”ning jismoniy harakatliligi – shoirning ichki tuyg'ularining harakatliligi (tug'yoni), ya'ni “ruhiy ehtiros” - “o'ynoqi toychoqlar” shaklida konseptual ko'chish yuzaga kelmoqda.

3. Kognitiv asos va freym struktura. Zoonim freymi quyidagi elementlardan iborat:

Rol: “Toychoq” – jonivor, o'ynoqi, harakatda bo'lgan subyekt.

Atribut: chaqqonlik, harakat, erkinlik, jo'shqinlik.

Holat: yugurish, o'ynash, harakatda bo'lish.

Freym proyeksiyasi: shoir ongida ilhom yoki ruhiy tug'yon aynan shunday “o'ynoqi toychoq” holati bilan tenglashtiriladi. Shuning uchun bu metafora inson ruhining hayvonga xos harakat modeli orqali idrok etilishini bildiradi.

4. Semantik tahlil. Asosiy semalar: “tug'yon” – kuchli ichki tuyg'u-kechinmalar to'liqini; zo'r g'alayon, g'ulg'ula; g'alayon, isyon; “toychoq” – yosh, harakatchan, hayotga to'la, o'ynoqi; “o'ynoqi toychoqlar” – erkinlik, kuch, harakat, quvonch.

Ma'no kengayishi: “Tug'yon” abstrakt tushunchasi hayvonga xos harakat orqali konkretlashtirilgan. Konnotativ ma'no: ilhom, erkin, ijodiy jo'shqin ruh holati.

Leksik-semantik tarmoq: Bu metafora “ot”, “toychoq”, “qulun”, “yovvoyi ot” kabi zoonimlar orqali ifodalanadigan “erkinlik”, “tezlik”, “ilhom”, “jo'shqinlik” semantik maydoniga kiradi. O'zbek she'riyatida bu zoonim metaforalar ko'pincha ijodiy ruh, orzu va hayot energiyasini ifodalaydi.

5. Kognitiv mexanizm. Bu metaforada insonlashtirish va zoonimlashtirish elementlari uyg'unlashgan.

Konseptual mapping (konseptual ko'chish):

<i>Hayvon (toychoq) manba domeni</i>	<i>Inson ruhiy holati (maqsad domeni)</i>
Toychoqning o'ynashi, yugurishi	Shoirning ruhiy tug'yoni, ilhom harakati
Erkinlik, kuch, chaqqonlik	Ruhiy ilhom, ijodiy kuch
Yosh, hayotga qiziqish	Yangi g'oyalar, ijodiy uyg'onish

Natijada inson tafakkurida “*ruhiy tug‘yon – bu erkin yugurayotgan toychoqdir*” degan konseptual model shakllanadi.

6. Umumlashtiruvchi kognitiv va semantik xulosa sifatida bu zoonim metafora inson tafakkurida ijodiy ilhom va ruhiy ehtirosni tabiiy, hayvoniy harakat modeli orqali idrok etish tizimini ifodalaydi. Shoirning “tug‘yoni” – bu ichki energiya, u “toychoq” kabi o‘ynoqi va harakatda. Demak, bu metafora inson ruhining tabiiylik, erkinlik va jo‘shqinlik konseptlari asosida qurilgan dunyoqarashni aks ettiradi. Til tizimida esa bu ifoda abstrakt ruhiy holatni konkret obrazga o‘tkazish orqali yangi ma‘no hosil qiladi. Natijada “*Tug‘yonim – o‘ynoqi toychoqlarında*” satri zoonim freymi asosidagi kognitiv metafora bo‘lib, unda toychoq obrazi orqali ruhiy ehtiros va ijodiy harakat tushunchalari konseptual jihatdan ifodalangan. Metafora inson tafakkurida “ruhiy holat – hayvoniy harakat” konseptual modeli orqali idrok qilinyapti va o‘zbek she‘riyatida “erkinlik”, “ilhom”, “tug‘yon” semantik maydonining bir ko‘rinishidir.

Esladim, Olovlar gurlar qo‘ynimda — Bir buyuk vulqonlar portlaganini.

Keyin sukunatda Tunda Bo‘ynimda Kiprik kapalakday potraganini.

1. Metafora turi. Metaforik ifoda “*Kiprik kapalakday potraganini*” [Iqbol Mirzo, 2007:69] satri mujassam. Bu zoonim freym asosidagi metafora, chunki unda hayvon (hasharot) – “kapalak” obrazi orqali insonga xos hissiyot, nozik teginish, ruhiy sezim ifodalanmoqda. “Kapalak” hayvonot olamining bir vakili sifatida inson sezgisi (kiprikning tebranishi) bilan metaforik aloqaga kirgan.

1. Ikki konseptual domen (domain)

Manba domeni – Hayvon, ya‘ni kapalak – Ikki juft oq, kulrang yoki rang-barang qanotli nozik hasharot. Uning harakati yumshoqlik va sezgirlik bilan bog‘liq.

Maqsad domeni – Inson hissiyati va ruhiy holati, ya‘ni ichki tebranish, his, muhabbat, qo‘rquv yoki hayajon kabi sezilmas tuyg‘u holati. Bu – bevosita idrok etib bo‘lmaydigan abstrakt soha

Semantik ko‘chish: “Kapalakning yengil qanot qoqishi”– “Inson tanasida (bo‘ynida) his etilgan nozik teginish, hissiy titroq”.

3. Kognitiv asos va freym strukturasi. Zoonim freymi – bu “kapalak” konsepti bilan bog‘liq bilimlar majmuasidir. Freym elementlari quyidagicha:

Rol: “Kapalak” – nozik, ozgina teginish bilan seziladigan jonivor.

Atributlar: Yengillik, tinchlik, sokinlik, tabiiylik.

Holat: Qanot qoqish, qo‘nish, uchish, havo tebranishi.

Bu freym inson ongida quyidagi kognitiv moslikni yaratadi: Bo‘ynida yengil kiprikning teginishni sezgan shoirning hissi – kapalakning qanot qoqishiga o‘xshatilayapti. Demak, hayvonga xos tajriba (kapalakning harakati) insoniy hissiy tajribani modellashtiruvchi kognitiv struktura sifatida ishlatilgan.

4. Semantik tahlil

a) Asosiy semalar: “kiprik”– mayinlik, noziklik, sezuvchanlik; “kapalak”– yengillik, tabiiy go‘zallik, sokin harakat; “potrash” (tebranish, yengil tegish)– hissiy ta‘sir, hayajon.

b) ma‘no kengayishi: “Kapalak”ning jismoniy harakati (qanot qoqish) metaforik tarzda ruhiy va sezgi harakati ya‘ni inson ko‘zining ochilib yopilishidagi kiprik harakatiga ko‘chyapti.

c) konnotativ ma‘no: Bu yerda “kapalak” obrazi nozik hissiyot, sokin sevgi, yurakdagi mayin titroq bilan bog‘lanadi. U vulqon portlashidan keyingi sukunat

holatida, ya'ni ichki portlashdan keyin kelgan ruhiy sokinlikni bildiradi. Shu sababli, kapalak metaforasi – ruhiy kechinmaning yumshoq bosqichini anglatadi.

d) leksik-semantik tarmoq: “kapalak”, “qush”, “ari”, “bulbul” kabi zoonimlar o'zbek she'riyatida ko'pincha noziklik, go'zallik, tabiat va hissiyot uyg'unligini ifodalaydi. Bu metafora “yumshoqlik – noziklik – sezuvchanlik” semantik maydoniga kiradi.

5. Kognitiv mexanizmlar. Metaforada bir nechta kognitiv jarayonlar amalga oshgan:

Personifikatsiya - “kapalak”ning harakati inson hissiy holatiga tatbiq etilgan.

Zoonimlashtirish - inson tanasidagi hissiyot (kiprik tebranishi) kapalak harakati modeli orqali ifodalangan.

Konseptual mapping - “Kapalakning qanot qoqishi” - “Insonning ichki sezgisi, hissiy tebranishi” konseptual ko'chim amalga oshgan.

6. Umumlashtiruvchi kognitiv va semantik xulosa sifatida bu zoonim metafora inson tafakkurida ichki kechinmalarni kapalak harakati orqali idrok etish modelini ifodalayapti. She'riy parchada “vulqon” portlashidan so'ng “kapalak” obrazi keladi – bu ruhiy portlashdan keyingi sukunat va sezgirlik o'rtasidagi bog'liqlikni yaratadi. Til tizimi nuqtai nazaridan bu ifoda zoonim asosidagi metaforaning yuqori darajadagi poetik ko'rinishi bo'lib, u inson dunyoqarashida ruhiy holatlarning tabiiylik, go'zallik va hissiy sezgirlik bilan bog'liq konseptual modelini ifodalaydi.

Xulasa qilib shuni aytishimiz mumkinki, zoonim freymga asoslangan metafora esa hayvon haqidagi konseptual model (freym)ning tarkibiy elementlarini boshqa sohalarga bilimlar asosida ko'chirish orqali yuzaga keladi. Bu jarayon inson tafakkurining assotsiativ, ijtimoiy va madaniy tajribasini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics. An Introduction. – Edinburgh Press, 2006. – 857 p.
2. Fillmore Ch. Frame semantics. // In Linguistics in the Morning Calm (ed. by the Linguistic Society of Korea). – Seoul, Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111-137.
3. Fauconnier G., Turner M. Conceptual Integration Networks. 1998. – P. 133.
4. Lakoff, George & Johnson, Mark. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2004. –P. -5.
5. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры. – М: Прогресс, 1990.
6. Kövecses Z. (2002). Metaphor: A Practical Introduction. Oxford. – P. 124.
7. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент, 2017. – Б. 119.
8. Эшқобил Ш. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа тахририяти. – 2002.
9. Usmon Azim. Dars. Toshkent. Adabiyot va san'at, 1986. - 107b.